

Богдан Рідуш, Володимир Захар'єв

СПЕЛЕІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СОКІЛЕЦЬКОМУ МІКРОРЕГІОНІ (ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ)

ВСТУП

Спелеїстика – наука про штучні підземні порожнини - є розділом спелеології. Та коли мова йде про штучні печери, що були створені в історичний або доісторичний час, спелеїстика тісно зближується з ландшафтною археологією, а згадані печери потребують комплексного вивчення як археологічними методами, так і методами палеогеографії. Адже штучні печери так само є складовою культурного ландшафту, як природні печери – складовою ландшафту природного.

Досить часто печери, як природні, так і штучні, пов'язані з виходами на поверхню підземних вод – джерелами, особливо з карстовими, для яких, як правило, характерний підвищений дебіт і значна мінералізація, що справляє помітний вплив на оточуючий ландшафт та його елементи. Наявність потужного джерела нерідко була визначальною і в мотивації створення поблизу нього штучного печерного житла, наприклад ченцями [6].

Регіон Середнього Подністрів'я досить насичений печерними утворами як природного, так і антропогенного походження. Описові перших присвячена численна карсто-спелеологічна література. Що ж до штучних печер, то тут публікацій не так багато (їхній огляд дивіться у наших працях [4, 5, 6]), та все ж їхній детальний опис потребує спеціальної монографії. У цій же статті ми зупинимось на описові одного Сокілецького мікрорегіону (найближчі околиці села Сокілець), що є, на нашу думку ілюстративним щодо Середнього Подністрів'я в цілому.

ОСОБЛИВОСТІ МІКРОРЕГІОНУ

Село Сокілець Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. розташоване на півдні Хмельниччини, у середній течії р. Ушиці - лівої притоки Дністра. Перші письмові згадки про Сокілець відносяться до XV ст. Давній його центр - так зване *Містечко* - займає низькі внутрішньоканьйонні надзаплавні тераси лівого берега річки, яка меандрує днищем каньйоноподібної долини. У зв'язку

з утворенням Дністровського водосховища, у 80-х роках нижня частина Сокільця була переселена на високий правий берег. Проте рівень затоплення не досягнув колишньої центральної частини Містечка і зараз там пустир.

Свого часу містечко Сокілець було обнесене кам'яним муром товщиною близько 1 м. Висота його сьогодні складає до 2-3 м. У південно-західному куті укріплення простежуються залишки підквадратної башти, а північніше, у районі міських воріт, фундаменти бастіону. Повідомлення про підземні пам'ятки Сокільця знаходимо у працях відомих поділлєзнавців Ю. Сіцинського [3] та В. Гульдмана [2]. Виданий 1881 р. у Варшаві „Słownik geograficzny”, у статті присвяченій Сокільцю також засвідчує: „Mieszkańcy dla ochrony własnej oraz swych dobytków w razie najścia tatarskiego, wykuwali w okolicznych skałach groty, myslnie przez niektórych badaczy uwazane za groty pustelnicze” [7, s. 17].

У 1996-1997 рр. дослідженням підземних пам'яток Сокільця та його околиць займались Сокілецька давньоруська експедиція Хмельницького обласного краєзнавчого музею (В.Захар'єв) та Буковинський центр археологічних доліджень при ЧДУ (Б.Рідуш) за участі Чернівецького спелеоклубу “Троглодит”.

ПІДЗЕМНА СПОРУДА (ПІДЗЕМЕЛЛЯ) У ЦЕНТРІ МІСТЕЧКА

Повідомлення В. Гульдмана стосувалось, на нашу думку, центральної частини Містечка: “В м. Соколец Ушицкого уезда находится также подземный ход, частью ныне обрушившийся. По удостоверению местных жителей ход этот имеет в длину около 100 саж. [приблизно 213 м – Б.Р.], и обнаружен был этот ход в начале 60-х годов [XIX ст. – Б.Р.] вследствие провала его в одном месте. Крестьяне пытались раскопать его и, по их рассказам, пол этого хода усыпан песком, местами попадает в нем зола, уголь, яичная скорлупа и кости, а в одном месте находится в нем громадный, округлой формы камень. Дальнейшие исследования означенного хода, какие сопряжены с раскопкой, были затем оставлены, а самый провал - засыпан” [2].

Весною 1996 року після значного замокання ґрунту, внаслідок багатосніжної зими та швидкого сніготанення, у центрі колишньої Базарної площі обвалилось склепіння однієї з підземних галерей. Початкове обстеження підземелля проведено членами Сокілецької давньоруської експедиції (кер. В. Захар'єв). Спелеологічне дослідження об'єкту було зроблене групою Чернівецького спелеоклубу “Троглодит” (кер. Б. Рідуш).

Сумарна довжина всіх ходів становить близько 200 метрів. Вони закладені на глибині 1,5 м від денної поверхні у товщі четвертинних (Q_{III}) лесовидних суглинків, які утворюють покрив однієї з низьких внутріканьйонних терас долини р. Ушиці. Потужність суглинків складає в середньому 3,5-4,0 м (іноді до 4,5-5,0 м). Вони підстилаються алювіальною товщею (гравій

з слабообкатаних уламків кременю та середньозернистого піску). Остання безпосередньо залягає на розмитій поверхні темно-сірих аргілітів силуру (S), які складають цоколь тераси. Суглинки сильнокарбонатні, через що в деяких місцях на стінах галерей (у нижній частині профілю) відмічено ріст вторинних кристалів кальциту (до 2-4 мм). Присутність водопроникних алювіальних відкладів, які подекуди розкриваються у підшві ходів, забезпечує постійний природний дренаж та запобігає замочуванню суглинистої товщі. Це сприяє інженерно-геологічній стійкості самої товщі та тривалій збереженості закладених у ній порожнин. З'ясовано, що виявлене підземелля складається з двох частин, які суттєво відрізняються між собою за морфологією та розташуванням. Ці дві частини ми умовно позначили як "Підкоп" та "Некрополь" (Рис. 1).

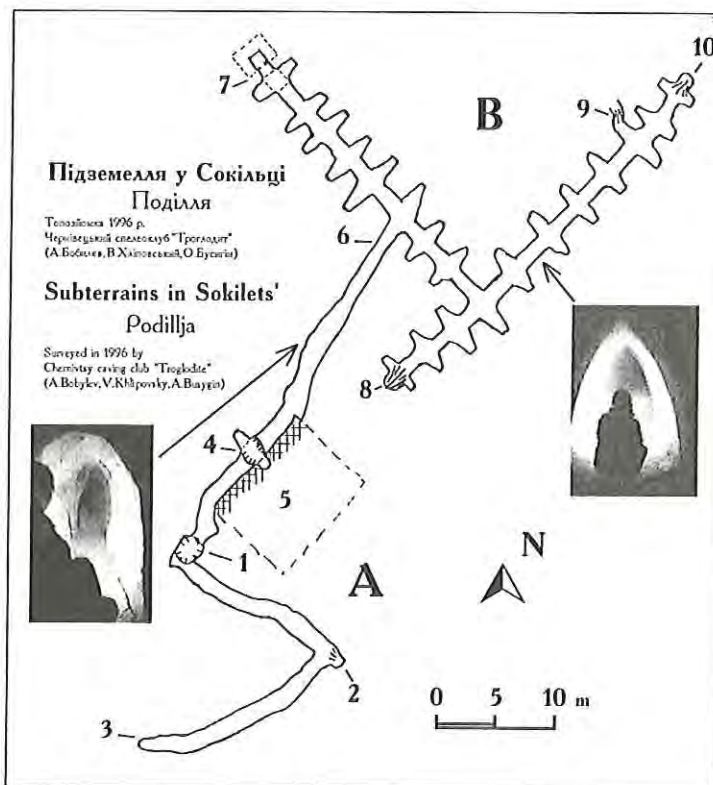

Рис. 1. Підземна споруда у Сокильці (Дунаєвецький р-н Хмельницької обл.).

Fig. 1. Subterrains In Sokilets'

А - "Підкоп": 1 - місце провалу над "підкопом"; 2 - завал; 3 - недокопане закінчення "підкопу"; 4 - місце пізнішого підкопу під фундамент пізньосередньовічної споруди; 5 - приблизний контур кам'яного фундаменту цієї споруди; В - "Некрополь": 6 - місце з'єднання "Підкопу" та "Некрополя"; 7 - шурф на місці провалу кінця XIX ст.; 8-9 - завали у галереях "некрополя".

“Некрополь” складається з двох майже прямих галерей, що перетинаються під прямим кутом одна до одної та зорієнтовані діагонально до сторін світу (ПнЗх-ПдСх та ПдЗх-ПнСх). В обох галереях розташовані попарні відгалуження у вигляді бічних камер довжиною до 2-2,5 м. Склепіння галерей та бокових відгалужень гостролуки. Висота галерей та камер - 2,0-2,2 м, ширина в основі близько 1,0-1,1 м. Склепіння та стіни правильної форми, дбайливо оброблені та заглажені. Малопомітні сліди від інструменту на стінах залишені, на нашу думку, дерев'яним заступом підпрямокутної форми із злегка заокругленими кутами. В нижній частині стін помітні сліди тимчасового підтоплення на висоту до 15-20 см від сучасного рівня підлоги. Підтоплення призвело до часткового замочування лесовидних суглинків та осування стінок на деяких ділянках галерей.

“Підкоп” є зигзагоподібною галереєю, що відгалужується у ПдЗх напрямку з кінця однієї з бокових камер західної галереї “Некрополя”. Його склепіння жолобоподібною форми має висоту 1,2-1,3 м. Стіни - грубо обтесані, зі слідами інструменту - кирки і лопати, ймовірно залізних. На стінах є невеликі підтрикутні заглиблення зі слідами кіптяви у верхніх частинах, які, очевидно, використовувались для встановлення свічок під час прокопування.

Через 18 м галерея упирається у кам'яний фундамент якоїсь давньої споруди, огинає його та ще через 15 м у тому ж напрямі виводить до провалу 1996 року. У місці провалу галерея круто повертає на 90° (на ПдСх), тягнеться на 15 м у цьому напрямі, після чого знову повертає на ПдЗх і ще через приблизно 15 м закінчується. Закінчення має вигляд незавершеного прокопу. У точці другого повороту, зліва за ходом, також спостерігається обвал, за яким, можливо, існує продовження ходу. На ділянці огинання “Підкопом” давніх фундаментів є сліди пізнішого підкопу під фундаментом, який сполучає галерею “Підкопу” з підвальним приміщенням будинку (нині засипаним).

За часом спорудження “Підкоп” є значно пізнішим, ніж “Некрополь”. Вибраний з нього ґрунт зсипаний у галереї та відгалуження останнього. Вибіркове шурфування показало, що насипний шар у “Некрополі” має товщину до 0,5-1,0 м. На стінках обох частин підземелля знайдено добре збережені написи 1931-33 рр., залишені відвідувачами, що побували тут через провал в одній з північних ніш “Некрополя”, а також ряд символічних знаків гіршої збереженості які відносяться до більш давнього часу і потребують детальнішого вивчення та ідентифікації.

Визначення функціонального призначення та вікове датування комплексу поки що проблематичне через майже повну відсутність археологічного матеріалу. У насипному ґрунті було виявлено лише дуже дрібні фрагменти кераміки XVI-XVII ст.

Опис В. Гульдмана середини XIX ст. дає підстави припускати, що ця підземна споруда, фрагмент якої ми досліджуємо, була значно більшою і можуть бути виявлені ще й інші її фрагменти.

СОКІЛЕЦЬКИЙ ПЕЧЕРНИЙ МОНАСТІР

Повідомлення Ю. Сіцинського стосувалось іншої підземної пам'ятки - печерного монастиря: "В двух верстах от м. Сокольца (Ушицкого уезда, на речке Ушице), с северо-восточной стороны его, в лесу под горой на скалистой площадке находится источник, весьма чтимый народом, как цельбоносный и благодатный ("свята кырничка"). Внизу этой скалы есть следы отшельнических пещер. По народному преданию, здесь был когда-то православный монастырь. Автор "Историко-статистического описания с. Конищева Ушицкого уезда" (Под. Еп. Вед. 1868 г. № 13, стр. 465) указывает, со слов другого, что в архиве помещика с. Коснковец, тогоже уезда, г. Регульского хранился древний план Сокольца и его окрестностей и что на этом плане та местность, где ныне находится вышеуказанный источник, обозначена подписью: "гречский монастырь" [3, с. 197].

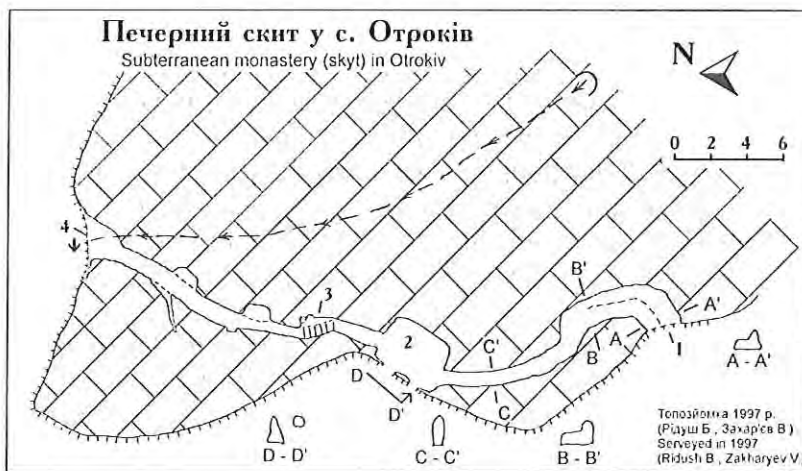

Рис. 2. Печерний скит біля с. Отраків (Новоушицький р-н, Хмельницької обл.).

1 - вхід №1 до галереї; 2 - камера з в ходом №2 у вигляді трикутних "дверей" та округлого "вікна"; 3 - вівтар, ніша для ікони та сходи; 4 - вхід №3 під водоспадом.

Fig. 2. Subterranean monastery (skyt) in Otrokiv

Це урочище було обстежене нами у 1996 р. Було з'ясовано, що джерело *Свята кырничка* пов'язане з розвантаженням сеноманського водоносного горизонту у схилі каньйоноподібної долини р. Ушиця. Води цього горизонту, збагачені гідрокарбонатом кальцію, відклали на схилі каньйону потужну (7-10 м видимої потужності) травертинову терасу. У травертині відмічено ряд природних ніш та гротів, проте слідів штучних порожнин не виявлено. Протягом останнього століття (особливо у міжвоєнний період - "Там жида камінь брали") у цьому урочищі активно видобувався травертин для будівельних потреб. Очевидно, що печерні келії, які вже у часи

Ю. Сіцинського були не у найкращій збереженості - “следы отшельнических пещер”, були остаточно зруйновані розробками.

ПЕЧЕРНИЙ СКИТ БІЛЯ С. ОТРОКІВ

У серпні 1997 року нами були обстежені дві штучні печери біля с. *Отроків* (Новоушицького р-ну, Хмельницької обл.), яке знаходиться за 7-8 км на північ від Сокильця. У селі їх називають просто *Верхніми та Нижніми гротами*, і розташовані вони відповідно у верхній та нижній частині лівого схилу долини р. Ушиця - лівої притоки Дністра.

Так звана *Верхня грота* виявилась галереєю, штучно вирубаною у товщі травертину на схилі долини. Печера знаходиться біля с. Отроків (Новоушицького р-ну) і розташована у верхній частині лівого схилу долини р. Ушиця - лівої притоки Дністра. Печера має вигляд галереї, штучно вирубаної у товщі травертину, що залягає на схилі долини. Галерея витягнута приблизно у напрямі північ-південь і має три вхідні отвори (рис. 2). Її довжина складає майже 40 м, при середній ширині 0,7-0,8 м (іноді до 1,0 м) та висоті 1,7 м. Один з входів - північний, знаходиться під невеликим водоспадом, утвореним струмком із джерела. Відклади травертину з цього джерела і творили дану терасу. У середній частині галерея розширюється до 3,0 м у вигляді камери з входом у вигляді трикутного отвору «дверей» та округлого отвору «вікна». Північніше від цієї камери галерея шістьма сходинками опускається на 1,0 м. Біля сходів у східній стіні галереї вирубане прямокутне заглиблення для ікони. Тут же у куті знаходиться скельна полиця з почорнілими напливами воску, де, на нашу думку міг знаходитися вівтар. Ще одне прямокутне заглиблення відмічене нами далі за галереєю на її західній стіні.

У 1998 р. нами разом із співробітниками Хмельницького краєзнавчого музею було проведено зачистку підлоги у середній камері. Товщина культурного шару склала в середньому 5 см (від 0 до 8 см). Було виявлено уламки сірої задимленої гончарної кераміки - фрагменти денця та стінок горщиків. Стінки горщиків мають нерівномірну товщину. Сліди лощення та поливи відсутні. Тісто кераміки має значну домішку кварцового піску. Знайдено також декілька осколків переплавленого тонкого (1-2 мм) прозорого патнізованого скла. Уламки кераміки та скляні вироби відносяться до XV-XVII ст.

Архітектурні особливості галереї (поперечний профіль та морфологічні параметри та ін.) є аналогічними до деяких печерних монастирів (зокрема, галереї Лаврських та Звіринецьких печер у Києві). Результати дослідження цієї пам'ятки дають підстави стверджувати існування тут в минулому християнського печерного скиту, який міг вміщувати 2-3 пустельників.

Ніяких відомостей про нього у місцевого населення не збереглося. Проте збереглися відголоси переказу про заснування села трьома ченцями.

Красномовною є також назва села, яка очевидно пов'язана з ченцями-отроками (що *отреклись* від мирського життя).

“ПАРКОВА” ПЕЧЕРА БІЛЯ С. ОТРОКІВ

“Нижня грота” розташована у підшві того ж схилу, що й скитська печера. Це також штучна печера, але не видовбана в скелі, а збудована з великих брил травертинового вапняку (рис. 3). Печера, довжиною у декілька десятків метрів, розміщується всередині штучного пагорба. На вершині цього пагорба знаходяться рештки квадратної башти. Підземна частина підземної архітектурної споруди правдоподібно відтворює морфологію природної карстової печери - від просторих галерей до 1,5-2,5 м шириною, та 2,0-3,0 м заввишки, до вузьких лазів розміром 0,7×0,7 м. Є підстави вважати, що були відтворені навіть підземна річка та озеро, для чого у печеру відводився струмок, який протікає поряд. Декілька приміщень використовувались як житлові кімнати. Їхні стіни були вкриті фресками, від яких збереглись лише сліди. Частина галерей зараз зруйнована через видобування тут місцевим населенням вапнякового каменю для випалювання вапна, та внаслідок природних процесів.

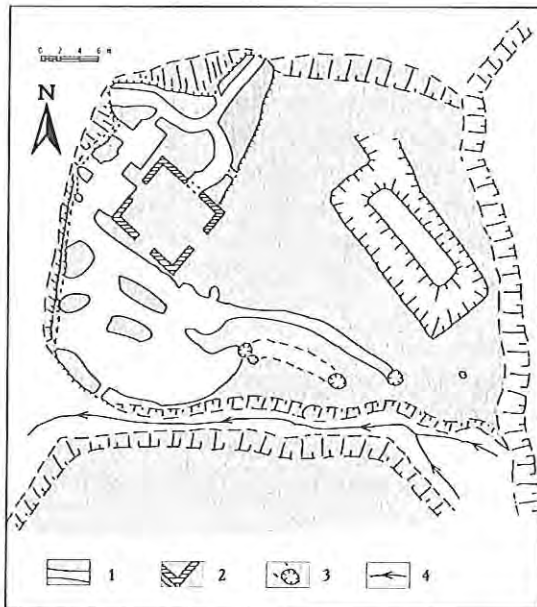

Рис. 3. Паркова печера біля с. Отроків.

1 – галереї штучної печери, 2 – руїни башти над печерою, 3 – провали над зруйнованими ділянками печери, 4 – струмок від карстового джерела.

Fig. 3. Park cave near Otrokiv

Ці печери є визначною пам'яткою садово-паркового мистецтва, особливо з огляду на те, що пам'яток такого типу в Україні зовсім небагато. Їхне спорудження пов'язується з ім'ям графа Мархотського, який володів цими землями у першій половині XIX ст. та, як свідчать місцеві краєзнавці, відзначався зацікавленістю до античної культури та романтизму. Пам'ятка знаходиться у порівняно добрій збереженості і повинна бути взята під охорону та реконструйована.

РОЗВІДКОВА ШТОЛЬНЯ

За 0,5 км на південь від с. Сокілець, на правому березі р. Ушиці у стрімкому схилі долини знаходиться невелика штольня. Вхід до неї розташований на висоті 160 м над колишнім рівнем р. Ушиця. Довжина штольні - 15 м, ширина 1,8 м, висота 2,0 м. Штольня була пройдена з метою розвідки на фосфорити [1, № 14]. Вона видобана у підшві сеноманських зкрем'янілих вапняків, безпосередньо над контактом з підстелюючими аргілітами силуру і розкриває закарстовані тріщини (до 0,1-0,3 м шириною, 0,2-0,7 м висотою), що перетинають її під різними кутами, головним чином уперек. Вхід напівзасипаний покривними делювіальними суглинками. Він знаходиться у верхній частині дуже крутого порослого лісом схилу, що є стінкою відриву зсуву. Штольня досить суха. Місцеве населення не пам'ятає часу її створення і називає печерою. Найвірогідніше, що її проходка припадає на 30-ті роки, коли інтенсифікувався видобуток подільських фосфоритів.

ГЛИНИЩЕ

На південній околиці Сокільця, у середній частині схилу лівого берега долини р. Ушиця (яка в цьому місці підтоплена Дністровським водосховищем), знаходиться невелика (до 5 м довжини) печера. Вона закладена під невеликим (до 10-15°) нахилом у товщі делювіальних суглинків темно-бурого кольору і має висоту до 1,0-1,5 м при ширині до 2,0-3,0 м. Це так зване *глинище* штольневого типу, яке було закладене місцевим населенням з метою видобутку глини для господарських потреб. Така складна, і до деякої міри небезпечна, форма видобутку глини обумовлена геолого-геоморфологічними особливостями даної території, за яких придатні поклади власне глини виявились обмеженими саме цією ділянкою схилу. На інших ділянках переважають суглинисті, супіщані або щебенністі відклади.

ВИСНОВКИ

1. На сьогоднішній день у Сокілецькому мікрорегіоні відмічено шість спелеїстичних об'єктів різного функціонального призначення - культового, культурно-естетичного та гірничого, які відображають взаємодію населення мікрорегіону з підземним середовищем в історичному минулому та ілюструють характер цієї взаємодії.

2. Із шести об'єктів, три пов'язані з водними об'єктами, зокрема з карстовими джерелами. У двох випадках – Верхня та Нижня грота - води карстових джерел свідомо були використані як елемент ландшафтної архітектури. Подібне використання карстових джерел характерне й для інших місць Середнього Подністров'я (Субіч, Лядава, Маліївці тощо) [6].

3. Комплекс штучних підземних порожнин мікрорегіону є, до деякої міри, еталонним для усього регіону Середнього Подністров'я. Головні з них повинні бути взяті під охорону, і, можливо, реставровані. Більшість з них відповідають критеріям аттрактивності і можуть бути використані як екскурсійні об'єкти.

4. Необхідне продовження комплексних ландшафтно-археологічних досліджень виявлених об'єктів з метою їх точнішого хронологічного датування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев О. Т., Гончаренко П. М., Франчук В. П. Отчет украинского отряда объединенной карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ. - Киев, 1949.
2. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). - Каменец-Подольский, 1901. (Цитується за: Археологія Дунаєвеччини (збірник першоджерел, наукових повідомлень, тез краєзнавчих конференцій, каталог пам'яток) / Упорядники Шмаєнік М.Д., Захар'єв В.А. - Хмельницький: Хмельницький обласний краєзнавчий музей, 1992. - С. 11).
3. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко - статистического комитета, вып. V. Каменец-Подольский, 1890-1891.
4. Рідуш Б. Підземні ходи Поділля, Галичини та Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. - Чернівці, 1998. - Том. 1. – С. 139-148.
5. Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії населення регіону. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2000. – 20 с.
6. Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття. Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. - Чернівці: Рута, 2001. - Т. 3. – С. 380-387.
7. Słownik geograficzny. - Warszawa, 1881. -Т. 11. - s. 17.

SUMMARY

Speleistic investigations in the microregion of Sokilec village (Khmel'nytska oblast, Ukraine)

The artificial caves are the same elements of cultural landscapes of the Middle Dnister River basin, as natural caves are the elements of natural landscapes of the area. The outskirts of Sokilec village in Khmel'nytska oblast were chosen by us as a key area of the typical spreading of artificial cavities in the area. Totally we discovered six artificial subterranean objects of different purpose – a park cave, subterranean passage, the remains of two cave hermitages and two small mines for development of phosphorites and clays. Three objects were connected two karst springs and in two of them karst waters were used as the element of artificial landscape: in the park cave the subterranean river and lake were made, and above the entrance to one of cave hermitages the artificial waterfall was arranged. The same use of karst springs is characteristic also for other sites of the Middle Dnister River basin (Subich, Ljadava, Maliiv-tsi etc.).

doc. Bogdan Ridusz
Uniwersytet w Czerniowcach
Fakultet Geograficzny
Katedra Geografii Fizycznej

doc. Wolodymyr Zacharjew
Uniwersytet w Czerniowcach
Fakultet Geograficzny
Katedra Geografii Fizycznej